

Реферат на тему: "Історія написання й видання та художня цінність історичного роману у віршах "Маруся Чурай" Ліни Костенко (курсова робота)"

Ліна Костенко

Реферат з української літератури

Тема: Історія написання й видання та художня цінність історичного роману у віршах "Маруся Чурай".

Переходячи до вивчення роману Ліни Костенко "Маруся Чурай", мусимо бодай кілька хвилин віділити на вияснення історичної особи — легендарної піснярки Марусі (Марії) Чурай. Про те, що це не видумана, а реальна постать, свідчив ще знавець літератури й фольклору Владіміров, а О.Шкляревський написав і опублікував у 1877 році в журналі "Пчела" в Петербурзі розвідку-нарис. Деякі легенди й свідчення дають можливість приблизно визначити роком народження Чураївни 1625. Вважають, що Маруся була дочкою козацького старшини — урядника полтавського добровільного козачого полку Гордія — і полтавської трудівниці Горпини. Під час сварки з шляхтичем, який довго і підло знущався над людьми, не міг довести українцям, що вони "бидло", батько Марусі вихопив шаблю, вбив напасника, а сам врятувався від несправедливого польського суду, який би навіть не став розбиратися, хто був винен, тим, що втік на Запорізьку Січ і пристав до нереєстрового козацтва. Під час козацько-селянського повстання у битві під Кумейками у 1637 році Гордій Чурай разом з гетьманом Павлюком потрапив у полон до польського гетьмана Потоцького і був страчений у Варшаві як один з лідерів визвольної боротьби. Маючи чудовий голос і ліричну душу (дівчині приписують понад двадцять народних пісень), Маруся спромоглася на велике кохання до козацького сина Гриця Бобренка. Фольклорист О.Шкляревський описав портрет Марусі Чурай, який висів на стіні у діда відомого українського письменника Г.Квітки-Основ'яненка і нібито був змальований з натури; "Маруся була справжня красуня і в суто малоросійському стилі: дрібненька (тобто, невелика на зріст, трохи худорлявенька, мініатюрно складена), струнка, як струна, з маленьким, але рельєфно окресленим під тонкою білою вишитою сорочкою бюстиком, з маленькими ручками і ніженьками, з привітним виразом ласкавого, матового кольору, засмаглого личка, на якому виступав рум'янець, з карими очима та густими бровами і довгими віями... Голівку дівчини покривало розкішне, чорне як смола, волосся, заплетене ззаду в густу широку косу до колін. Чарівність дівчини довершував маленький ротик з білими, як перламутр, зубками, закритий, мов червоний мак, рожевими губками... Але при цьому у Марусі було круте, трохи випукле гладеньке, сухе

чоло і трохи дугоподібний, енергійний, з горбинкою ніс". На основі цього опису свою картину намалював художник Самусев. Прекрасний портрет Марусі Чурай створила також українська художниця Ф.Матвієнко. Співачка намальована в пишному національному одязі на тлі розкішної української природи, серед квітів і червоних кетягів калини, над якими літають пташки.

Деякий час Маруся і Гриць зустрічалися й щиро любилися. Проте заради багатства й за підказкою матері вдовин син посватав дочку осаули Вишгаяка Галю (Ганну). З розпачу й образи Маруся отруїла Гриця, а у своєму злочині під час похорону призналася словами пісні "Ой не ходи, Грицю..." Безперечно, якщо таке відбулося дійсно, судова справа мусила бути зафіксована в архівних документах, але вони не збереглися через пожежу у Полтаві в 1658 році, коли місто згоріло дощенту. У радянські часи Іван Хоменко, розшукуючи матеріал для свого твору "Маруся Чурай", знайшов у бібліотеці АН УРСР цікавий документ — текст вироку полтавській піснетворці.

У нарисі про Чураївну О.Шкляревський підкреслює, що коли у день страти Марусі на майдані зібрався великий натовп і два кати витягли на поміст майже непритомну дівчину, Іван Іскра на коні прорвався до місця страти і встиг вручити універсал Б.Хмельницького, яким гетьман відмінив вирок полтавського суду й дарував життя відомій співачці.

До образу Марусі Чурай у літературі митці зверталися дуже часто. Згадаймо лише історичну повість російського письменника О.Шаховського "Маруся — малоросійська Сафо", драми українських митців Г.Бораковського "Маруся Чурай" — українська піснетворка", М.Кропивницького "Дай серцю волю — заведе в неволю", М.Старицького "Ой не ходи, Грицю", поеми Л.Боровиковського "Чарівниця", С.Руданського "Розмай", драматичну поему В.Самійленка "Чураївна"... Та в усіх цих творах розглядався виключно любовний аспект драми життя легендарної співачки, що, безперечно, занижувало її історичну роль для нації і рідного краю як співця і зовсім не давало можливості показати історичне тло, розорену поляками, але не скорену й готову до боротьби під булавою Б.Хмельницького Україну. Ліни Костенко, поставивши в центр свого історичного полотна легендарну дівчину, заговорила насамперед не про кохання, а про насущні проблеми своєї нації і держави. Про "Марусю Чурай" Ліни Костенко І.Дзюба найвищої думки; "Маруся Чурай" нагадує класичний архітектурний ансамбль, що втілює великий план, велику ідею. Поетичний матеріал розгортається "сам із себе" за законом внутрішньої необхідності і зовнішньої доцільності, а цілість надає кожній частині вищого значення. Він живе наскрізною симфонічною взаємопов'язаністю, взаємопідсиленням. Михайло Слабошпицький теж ставить історичний роман Ліни Костенко на перше місце не тільки в її творчості, а й серед українських творів ХХ століття: "Маруся Чурай" Ліни Костенко — не просто наша обікрадена й поганьблена Історія, не тільки художня енциклопедія життя українського народу середини XVII століття. Це — історія, яка осмислює саму себе, мисляча історія. Це — партитура вічних мотивів духовного буття народу... Чи й треба казати про те, якої неймовірної

популярності зажив цей роман у нас тільки за одне десятиліття літературного життя! Мені здається, якщо в національному письменстві є такі твори, як "Маруся Чурай", значить, воно не безнадійне, і не безнадійна доля того слова — воно виживе і вистійть у цьому складному і трагічному світі, який не має сентиментів до жодного народу".

Є твори, настільки художньо цілісні, що необережне втручання ззовні (примітивний аналіз чи хибні пояснення) можуть зруйнувати їхню первинну красу, знівечити зміст, спотворити до невпізнаний образи-персонажі.

Чим талановитіший твір, тим менша потреба на уроках розбирати його "до гвинтика". Чим більшу долю філософського бачення вкладено в художнє полотно, тим менше шансів пояснити його єдино правильно і потрактувати однозначно. Добре, якби такі твори сприймалися кожним Індивідуально, без нав'язування вже готової думки. Але чи готовий читач-учень до такого сприйняття?

Не раз будучи присутньою на уроках вивчення роману Ліни Костенко "Маруся Чурай", я здригалася від повного нерозуміння твору самими словесниками, не говорячи про учнів, дивувалася примітивній однобокості трактування образів, абсолютно непотрібній дилемі "труїла чи не труїла", дилетантським домислам того, чого в романі немає.

Але ж, заперечать мені вчителі, не пояснювати учням тексту роману також не можна, не вимагати учнівських суджень про твір означає не знати, чи прочитали, чи зрозуміли зміст, що осудили, а що взяли за взірєць. Безумовно, опрацьовувати цей високоталановитий роман на уроках треба, але при цьому слід звертати увагу не тільки на сюжет і композицію, а найперше на підтекст; руйнувати свої й учнівські стандартні уявлення про добро і зло, яких у чистому вигляді в житті немає; заглянути в душі персонажів так глибоко, щоб побачити і темні закутки, і яскраві спалахи духовного Вогню.

"Маруся Чурай" Ліни Костенко — історичний роман у віршах. Роман. Лє у віршах^{1.1} цього не треба ні на мить забувати при вивченні. Саме тому на уроці необхідно наводити не просто цитати на підтвердження чи спрощення певної думки, а передовсім ті афористичні філософські судження, які в ліриці як роді літератури, відіграють особливу роль, сповнюючи твір естетичною красою і могутньою виховною силою. Таких афоризмів у романі чимало, і кожен з них — філігранне відшліфований самоцвіт, туго вправлений в чудову оправу.

Як твердять науковці, шляхів аналізу художнього твору не так уже й багато: аналіз "услід за автором", сюжетно-композиційний аналіз і пообразний аналіз. І перший, і другий, і третій в нашому конкретному випадку ефективним, думаю, не буде. Специфіка роману "Маруся Чурай" відштовхує аналіз "услід за автором" як щось для нього чужорідне і пародійне, бо краще і більше сказати, ніж це зробила Ліна Костенко, вчитель не може, а кажучи гірше і менше, знищить право учнів на первинне, неупереджене сприйняття тексту учнями. Сюжетно-композиційний аналіз теж не дасть відчутних наслідків, бо не охоплює власне ліричної сторони, а тільки акцентує на епічній. Пообразний же при всіх зусиллях і майстерності вчителя залишає поза увагою

образи другорядні й епізодичні, які у романі відіграють суттєву роль, бо часто вириваються на передній план, інколи навіть притілюючи головні образи, постійно конкуруючи з ними за силою художнього вирішення і типовістю. Отже, виникає потреба в аналізі-конгломераті.

Роман складається з дев'яти розділів, кожен з яких має добре продуману назву. Твір починається фактично із розв'язки, причому несподіваної і страшної, через що тяжіє до новелістичного жанру, а розташування частин композиції у нехронологічному порядку тільки збільшує напругу й загострює цікавість. Художнє полотно "Марусі Чурай" надзвичайно компактне—нічого ні додати, ні забрати. Позасюжетний розділ "Ділова Балка" і фантастичний образ Хо теж абсолютно вмотивовані й виважені. В образі діда Галерника і його самотньої оселі утверджено не лише ідею безсмертя нашого народу на велелюдному роздоріжжі Європи, а й проведено своєрідну лінію духовного родоvodu (дід Галерник — Маруся Чурай — Іван Іскра). Образ Хо — не просто витвір уяви ув'язненої Марусі, а субстантивоване вираження гнітючої самотності, при якій спілкування з людьми болюче й зайве, але спілкування з самим собою — єдиний, порятунк від розпачу й божевілля. Розділ "Сповідь" г. екскурсом у минуле, в ньому сконцентровано і зав'язку, і кульмінацію, але вважати його початком змісту твору неправильно, бо це зруйнує сюжет і спотворить композицію. Правильніше буде матеріал цього розділу зіставляти з відповідними подіями, вчинками, образами з інших частин роману, щоб мати про них повніше уявлення.

Художній твір вважається історичним передовсім тоді, коли автор правильно й всеохоплююче відображає історичну епоху. Ліна Костенко це зробила неперевершено. Т навіть принцип умовності, за яким на початку роману сама поетеса визнає перевагу художнього домислу над фактами ("А що, якби знайшлася хоч одна..."), не тільки не знижує читацьку цікавість, а ще більше її посилює, змушуючи читати художній текст прискіпливіше. Та як не читай, але не знайдеш бодай огріха, а не те що грубої помилки в зображенні історичного тла.

Від картини суду, свідків, представників місцевої влади, побутових сцен життя до колориту козащини в різних іпостасях національних героїв (полковник Пушкар, гонець-запорожець, дід Галерник, сам Хмельницький) перед нами постає правдива і повнокровна картина життя України XVII ст. Саме з аналізу історичного тла й варто починати роботу над цим унікальним в українській літературі романом. Авторка не ідеалізує українців, але й не змальовує їх як народ, роз'єднаний антагоністично-класовою ненавистю, чого в українському середовищі ніколи й не було. Саме через це Ліні Костенко й закидали постійно критиковану в ті часи "теорію єдиного потоку" української нації (за Михайлом Грушевським). Групування персонажів у творі особливе — негативних набагато менше, ніж позитивних, та ще й більшою мірою негативні не обділені добрими рисами, й у ставленні до Чураївни навіть ті, хто відверто налаштований проти неї, не можуть позбутися відчуття моральної і духовної вищості Марусі над середовищем. Ось, наприклад, свідчення далеко не ідеальної Параски Демндихи, яка, не без того, щоб удосвіта нишком потрусити мужу грушу.

А хто ж би ще труїв Бобренка Гриця?

Кому він ще так знівечив життя?

Або візьмемо порівняння морального статусу Марусі й Галі волоцюгою Семеном Капканчиком, який через примітивність душі навіть не розуміє, що своїми ж словами ганить і Галя, і себе:

Ось тут і суд на тому зупинився,

що знали ж всі, і Галя не глуха,

що сватав ту, а в тої опинився.

А хто із нас, як кажуть, без гріха?..

Навіть вийт Горбань, людина дуже обережна та ще й морально червива, злодійкувата, знаходить оправдання Марусиному вчинку:

А зілля річ, ви знаєте, капризна –

Тут воно чари, тут воно й трутизна.

Вимальовуючи характер цього персонажа, Ліна Костенко вдається до влучної ремарки — авторської безпосередньої характеристики:

(Тут принагідне варто зауважити,

що дьогтю він мав, справді, предостатньо,

оскільки він, як виявилось потім,

"з комори меской потай дьоготь крав").

І цей штрих до портрета якнайкраще пояснює нам, чому так кортить Горбаневі вимазати Марусині ворота дьогтем, чому він так вперто намагається змусити суд не відступити від букви закону і цим створити у співгромадян добру думку про себе, про свою порядність. Але як швидко спадає з вийта маска пристойності! Ось його реакція на Іскрин захист Чураївни у суді:

Горбань сказав:

— При чому тут пісні?

Вона ж на суд за інше зовсім ставлена.

І потім, бачте, чутка є, ги-ги,

що свідок цей — особа зацікавлена.

Його слова не мають тут ваги.

А в часи облоги Полтави Горбань постає перед нами вже зовсім нікчемою:

Лише Горбань хапає дрижаки,

Кричить: — Угода! Нарušать не смійте!

ВІН думає,— як впустять їх таки,

то перш за все вони повісять вийта.

Серед представників народу на суді вигідно вирізняється Ящик Балаклійська Кошова, про яку Маруся має дуже високу думку і пізніше в своїй уяві возводить цю жінку у своєрідний символ довіку вірної люблячої і мужньої козацької вдови:

Та тільки ж я вдова не Балаклійська.

У неї муж не повернувся з війська.

Поліг, загинув, вбитий молодим,

їй можна вічно плакати за ним.

Щаслива ти, Яшихо Кошова!

А я... Хто я? По кому я вдова?

Ящиха ж першою і стає на захист любові, а отже, на захист Марусі:

У мене дома діточки малії.

Мій муж поліг в боях у Приазов'ю.

А я прийшла сюди аж з Балаклії,
хоч я людина вже не при здоров'ю.

Отож, скажу відкрито і вселюдно.

Буває всяко, доля — не черінь.

Любов — це, люди, діло неосудне.

По всі віки. Бо вік віків. Амінь!

Гонець-запорожець від Богдана Хмельницького теж хоче врятувати пісню, захищаючи при цьому правду, совісність, загальнолюдську і козацьку мораль:

У вас іще на спідниці

не перешили ваших хоругв?

Домарики, така у вас і смерть,

Безславно вмер, а кажете: убито.

А що, як Інший вибрати закон,
не з боку вбивства, а із боку зради?

Ну, є ж про зраду там які статті?

Не всяка ж кара має бути незбожна.

Що ж це виходить? Зрадити в житті
державу — злочин, а людину — можна?!

А вже про заскорузлість думки суддів і збюрократизованість судової системи він говорить прямо:

Замудрувались ви.

Тут треба тільки серця й голови.

Образ Хмельницького в романі ніби епізодичний, проте читач має відчуття незримої присутності гетьмана впродовж усієї дії. У сцені ж суду він постає не лише вождем нації, а й глибоко порядною, чуйною і по-державному мудрою людиною. Хмельницький забороняє суддям одноосібно вершити долі громадян, що свідчить про його філософський погляд на сенс людського життя; треба про людину судити не з одного вчинку, а оцінювати її через призму всього, що нею зроблене.

За ті пісні, що їх вона складала,
за те страждання, що вона страждала,
за батька, що розп'ятий у Варшаві,
а не схилив пред ворогом чола,
— не вистачило б городу Полтаві,
щоб і вона ще страчена була!

Найцікавішим з персонажів, які в романі творять тло, є полковник Мартин Пушкар.

Суд над Марусею для нього така важка справа, що він мимохіть порівнює її з війною:

Страшне це діло, діло небуденне.

А всі почути вирока спішать.

Воно, скажу вам, легше, як на мене,

діла у битвах шаблею рішать.

Намагаючись зберегти за Чураївною презумпцію невинності до встановлення правди, Пушкар совістить Бобренчиху, коли та лле бруд і на дівчину, і на мертвого сина, категорично забороняє катувати Чураївну, вимагає від суддів обачності щодо такого важкого вироку:

І так карати, щоби люд хрещений

не мав за що судові докорить.

Признаючи усе ж вину Марусі, полковник нагадує і про Грицькову вину, водночас він категорично виступає проти відплати злом за зло:

Але ж, мабуть, ми правди не зурочим,

що світ вже так замішаний на злі,

що як платити злочином за злочин,

то як же й жити, люди, на землі?

Пушкар — людина високої культури. Його любить громада, шанують козаки. Він добре розрізняє людей підлих і порядних. Епізодична сцена, коли Мартин виходить з-за столу в суді, щоб готувати полк у похід, дає читачеві чимало інформації про самого полковника:

Полковник встав, в судді перепросився,

бо мав на Білу готувати полк.

Посунув трохи війта і бурмистра.

Поспільство розступилось на аршин.

Як бачимо, Пушкар з повагою ставиться до головуючого, звичайних клерків же просто зневажає, посуваючи, як неживі предмети. Про авторитет Мартина свідчить шаноба громади, яка розступається, даючи широку дорогу своєму улюбленцю.

Великим патріотом змальований Пушкар у розділі "Облога Полтави", коли не кидається рятувати свої маєток, село, ліс, а мовчки дивиться на наругу, бо Полтава дорожча від багатства:

Сто років ріс. І ще сто років ріс.

Полковнику! Це ж треба провалитись,

щоб так оне стояти і дивитись!..

Рубають, кляті, Пушкарівський ліс.

Пушкар — нічого. Глянув — і нічого.

Спокійні очі. Сива голова.

Шорстка кирея кольору нічного.

Дивився. Думав.

— Швидше б та трава !

Навіть Іван Іскра, пропонуючи Чураївні руку й серце, не уявляє їхнього весілля без

священика і Пушкаря. Авторська симпатія до Пушкаря передана у своєрідному екскурсі в майбутнє цього полковника:

Ще не старий. Т славу мав, і силу.

(Про нього потім думу іскладуть.

Мине сім літ — і голову ці сиву

Виговському на списі подадуть).

З особливою теплотою виписаний образ діда Галерника. Спочатку він —жива легенда для маленьких Грицька і Марусі, джерело інформації про широкий світ, Кафу, турецьку неволю; згодом починає сприйматися Марусею як народний умілець, а наприкінці твору Галерник, образно кажучи, наче випростує плечі, стає символом народного руху, бо вважає нижчим козацької гідності ховатися від ляхів за мурами міста:

— Та й те сказать, — хіба це вперше військо

у мене пройде тут по голові?..

Якби я міг вам бути у пригоді,

а то ж про шаблю думати вже годі.

А був колись такий великовоїн! –

од трьох шабель ще й досі незагоєн.

Дід переживає за хвору Марусю, розпитує про неї в Іскри, але як людина стара і досвідчена, не радить Іванові надіти через нерозділене кохання. У словах Галерника вчувається жорстока життєва правда, за якою навіть смерть Марусі — це ще не смерть усьому світові: живі повинні думати про живе:

— В такій біді ніхто вже не порадько.

Немає ради. Ради тут нема.

Чого рвеш комір? Тут хіба задуха?

В, ні, стривай, нічого це не дасть.

В житті найперше — це притомність духа,

тоді і вихід знайдеться з нещасть.

Душа у тебе має бути крицею.

Так плакати не гідно козака.

Твій батько був, Іване, Остряницею,—

наступний гетьман після Павлюка,

Ти ж син його! Душі не занехаєш,

Не маєш права, ти ж таки не Гриць...

Історична доба в історичному тлі й виразних характерах, правдиво протрагованих словесником і правильно та ще й емоційно сприйнятих старшокласниками, дає змогу глибоко зрозуміти й основні образи та ідеї, виражені через них. Оскільки образи Гриця, Іскри і Марусі є найскладнішими і водночас найважливішими в романі, учням треба розкрити особливості середовища, в якому такі натури вирости і сформувалися, звернути увагу на сімейний уклад Бобренків, Чураїв, Вишняків, Остряниць. До речі, уявлення про родинні Ідеали не обов'язково повинні впливати з побутових сцен,

інколи досить виразної художньої деталі. Ось, наприклад, слова Іскри про своїх і Марусиних батьків:

Ми з нею рідні. Ми одного кореня.

Мабуть, один лелека нас приніс.

Батьки у нас безстрашні й непокорені
і матері посивілі од сліз.

Глибока повага Іскри до покійної матері Марусі Чураївни відчувається у напрочуд вдалій метафорі:

Іде Іван. І знову повертає.

Думками сніг з могили одгортає.

У сім'ї Бобренків найкolorитнішим образом є безцеремонна і черства Орихна Бобренчиха. Уже читаючи перший розділ, ми дивуємося, як могла вбита горем мати, що втратила єдиного сина, негайно знайти аж сімнадцять свідків. Бобренчипшна промова на суді вражає доброю порцією жовчі, отрути і бруду. Орихна, зовсім не соромлячись, докладно розповідає, як підглядала за молодятами, не криється, що знала про гріх між ними, але це її турбувало лише тому, щоб Грицько не пустився берега;

— Щоб у заміжніх погубив підметки?

Чи, щоб пішов до Таці Кисломедки,
котра тягалась бозна-де і з ким!

Грубість, бездушність, нездатність до співчуття і глибокого страждання навіть після найбільшої втрати притаманні Бобренчисі. Недарма Яким Шибиліст, порівнюючи Ганну Чураїху та Орихну Бобренчиху, дошкульно звинувачує останню у відсутності навіть материнської любові, бо найголовнішим було для неї багатство й "воювати" за "курку, за телицю, за межу". Під час страти Марусі Бобренчиха пропихається наперед, щоб усе бачити, а мала б лити сльози на свіжій синовій могилі, Проте характеристика цього образу автором та іншими персонажами була б неповною, якби не самохарактеристика Орихни. Спонукаючи нерішучого Гриця до одруження з Вишняківною, мати відкриває синові душу і ділиться власним досвідом. Але яким?!

Твій батько теж... була така Ликера...

він п'ятами від неї наживав.

Об чім журитись? Дівка не галера.

Тебе до неї Бог не прикував.

Бобренчиха не відчуває мук совісті, що жорстоко зламала життя власному чоловікові, який через щоденну перевтому і докори та недогляд жінки трагічно загинув. Що гіркою була доля Грицевого батька, свідчать Матусині згадки про сповнені співчуття до товариша розповіді Гордія Чурая:

Вони іще й парубкували разом,

І поженились десь у одночассі.

На Дмитра десь. А вже десь на Варвари
прийшов Бобренко, похиливши гребінь:

"Знайшов собі ти дівчину до пари,
а я ускочив під дурного греблю".

Життя Бобренків минало у прокльонах і сварках. Проте не злидні були тому причиною, а нестримне бажання Орихни якнайшвидше розбагатіти ціною надривної праці.

Бобренки, ті не дуже бідували.
Вони в оренду землю віддавали.
У Кривохатках хатка та нова
єдина, може, хатка не крива.

Раннє вдівство озлобило Бобренчиху насамперед через те, що тепер розбагатіти стало набагато тяжче:

...лишалася вдовою,
лютіша стала до роботи вдвоє.
Було не вип'є, бідна, і не заїсть,
— уся пішла в роботу і у злість,
— Така уже зробилась, як Яга.

Проворна, хитра Бобренчиха прагнула мати вигоду з усього. Переживаючи, то з походу син може повернутися калікою, вона заохочує Марусю вірно чекати його, та ще й улесливо дякує дівчині:

І чим же ми за це тобі віддячимо? –
казала так Бобренчиха не раз.

Коли ж Гриць прийшов додому живим і здоровим — уцілів один з небагатьох, мати враз змінилась, зметикувавши, що син може одружитися з багачкою;

Не відкладай же, ти тепер на часі.
І не катуйся, завжди так було,
Тепер дівки до гарних хлопців ласі, —
багато хлопців, сину, полягло.
У інший час посватався б ти, дзуськи.
Жених у неї був би й привозний.
Тепер твої всі Гальки й всі Маруськи,
бо хлопець ти, нівроку, показний.

Лицемірство Бобренчихи не має меж, У свою авантюру вона ладна вплутати навіть Бога і Марусину матір:

Зустріла матір десь біля криниці.
Про дощ, про грім, про курку, про бичка.
Що добрий гетьман був із Остряниці
і що хазяїн добрий з Вишняка,
Що час летить, треба якось жити.
Любов любов'ю, а життя важке.
Що вже дітей пора б і одружити.
Насамкінець промовила таке:

— Якби ти добре в Бога попросила,
то мали б ми ще й радість на віку:
твоя пішла б за гетьманського сина,
а мій хазяйську сватав би дочку.

Орихна впливає на сина різними засобами. Ось вона, міркуючи нібито про себе, у присутності Гриця так висловлює думку про Марусин талант:

Хіба то дівка? То ж таки ледащо. Усе б співала. Боже упаси! Ми вже й без неї з'їхали нінащо, а з нею геть вже зійдемо па пси.

Яка зла, несправедлива характеристика дівчини! Але Бобренчисі цього замало. Гриць усе ж вагається. Тоді мати міняє тактику і відверто погрожує позбавити спадщини:

Іди, женись, хай буде не по-людськи.
Але як пустка свисне у печі,
то, наплодивши злиднів, голопуцьків,
не посилай до баби по харчі.
Щоб так і знав: як сходитиму з світу,
то не лишу тобі і заповіту.
Все одпишу на церкву й монастир, —
на всю Полтаву будеш багатир !

Ще в іншій сцені бачимо лицемірну Орихну в янгольській подобі, здається, її б вустами мед пити:

— Введи у дім дружину собі, ладу,
То ж має бути рибка золота.

Сяк-так приборкавши Гриця, Бобренчиха навіть після сватання не зовсім вірить в удачу, тому й терпить синові викрики та ще я ласкаво заспокоює його:

І як я потім у шинку напився,
на матір крикнув вперше у житті!
Вона ж сидить та гладить по голівці,
так тихо гладить толову мою.
— Нічого, — каже, — я надійній дівці
тепер тебе, мій сину, віддаю.

Сім'я Гордія і Ганни Чураїв була збудована на довір'ї, взаєморозумінні й любові. Маленька Маруся мала її за взірєць. Прекрасні вродою, душею і помислами, Чураї стали і для дорослої, але вже битої нещастями Марусі ідеалами жіночої краси й чоловічої мужності'.

Красива я була, правда?
Схожа на свого матір.
Смілива я була, правда?
Схожа на свого батька.
Співуча я була, правда?
Схожа на свій народ.

Якщо Гордій Чурай у романі і в уяві дочки проходить спогадом і легендою, то Ганна Чураїха — цілком реальна жінка. Цей образ настільки переконливо правдивий і виразний, що він сприймається нами як історично достовірна особа. Мати для Марусі не тільки сповідниця народної моралі, добра порадниця, а й захисниця. Згадаймо її слова на суді:

Чужа душа—то, кажуть, темний ліс.

А я скажу: не кожна, ой не кожна!

Чужа душа — то тихе море сліз.

Плювати в неї —гріх тяжкий, не можна.

І чим же, чим ви будете карати

моє смутне, зацьковане дитя?

Чи ж вигадас суд і магістрати

страшнішу кару, ніж таке життя?!

Ви грамотні. Ви знаєте латину.

За крок до смерті, перед вічним сном,

одного прошу:

у мою дитину

не кидайте словами, як багном!

Стара Чураїха тяжко страждає за зраджену дочку, мучиться її муками, плаче разом з нею, носить передачі у в'язницю (яблука, пиріжки, чистий святковий одяг і бабусине намисто), хоча сама в цей час ледве тримається на ногах і чи не найбільше потребує допомоги. Ганна все життя вела себе гідно і повчала свою дитину не нести горя на люди. "Нещасливе доччине кохання сповнює маті р відчаєм не тільки тому, що так сталося, а й тому, що така дівчина, як Маруся, варта була кращої долі:

А раз сказала з розпачу гіркого:

— Є ж лицарі у нашому краю!

О Боже мій, на кого ж ти, на кого

збанітувала молодість свою?.

Грицькові перепросини Марусі мати зустрічає гіркими слізьми і сприймає як обрану, навідріз відмовившись благословити шлюб. Це свідчить про високу гідність цієї жінки та її безкорисливість: вона не хоче такого одруження доньки, хоч це був би добрий урок для фарисейки Бобренчихи і її пихатих сватів. Сім'я ж Вишняків подана виключно через батька і дочку. Багач на всю губу, Вишняк був добрим крутієм і вмів завжди бути у виграші та виходити сухим з води:

Хто за Богдана, хто — за короля.

А. він — за тих, которії не проти.

Вся Україна полум'ям горить,

він і на цьому теж нагріє руки,

У гірку для України годину Вишняк, також не втрачав олімпійського спокою і нагоди мати користь:

У всіх оцих скорботах і печалях,

у всіх оцих одвічних колотнечах –
чураївські голови на палях;
і вишняківські голови на плечах.

Та коли образ Вишняка в романі виконує функцію своєрідного кривого дзеркала і статичним, Вишняківна в любовному трикутнику Маруся — Гриць — Галя відіграє значну роль і подана в певному розвитку. Не така вже вона й примітивна, як зумисне подає себе на суді, кажучи:

Що він ходив до тої чарівниці,
панове суд, то істина не є.

Це лише її своєрідна спроба простакувато захиститися від людського осуду. Інша річ, що всі життєві втрати Галя вимірює матеріальною вартістю, тому в її свідченні звучить не стільки жаль за нареченим, скільки за витратами на весілля:

Вже тато наш і на весілля втратились,
а Гриць умер... а Гриця вже нема.

Журба, гризота, докори сумління не властиві Галі. Навіть під час судового процесу "Сиділа Галя, наче панська рожка", що аж ніяк не підкреслює її страждання. У той же час Вишняківна не є примітивним і безневинним створінням. Гриць наївно порівнює її з ховрашком, недооцінюючи Галиної хижості. У ставленні до Марусі Вишняківна безцеремонна, нахабна і жорстока, невміюча і небажаюча стримуватися навіть у межах сільської моралі. Сміх, який раптом вирвався в неї при зустрічі з пригніченою зрадою Чураївною, зловтішний і такий брутальний, що навіть подружки багачки роблять їй зауваження:

Ішли дівчата, освятивши квіти.
Я привіталась, проминула їх.
І раптом з гурту, десь позаду, звідти,
мені у спину пролунав той сміх.
А я ішла. Підкошувались ноги.
Хтось дорікнув їй тихо, при мені ж.
А я ішла, не бачила дороги,
і сміх стримів у спині, наче ніж.

Вишняківна позбавлена елементарної порядності, не знає міри дозволеного й границі недозволеного. Навіть Гриць констатує з розпачем і огидою:

А якось раз приходжу, застаю —
співає пісню — при мені! — твою.

Чим ближче пізнає Бобренко Галю Вишняківну, тим більше вона програє в його очах у порівнянні з колишнього коханою Марусею. Згадаймо перше Грицеве враження від молоденької і дорідної Галі:

А Галя їде, стрічкою блискоче.
А віз високий, як гарба сливе.
— Оце так віз! — сміявся. — Не доскочиш!
Дочка хазяйська павою пливе.

Неприховане захоплення дуже швидко згасає від черствості Вишняківни, її байдужості до того, що діється в душі Бобренка. І в Гриця з'являється якась фізична бридливість до дівчини:

То слава Богу, що боронить звичай
чіпати дівку. Я ж би і не зміг.

Палив мене такий великий відчай,
отак би встав та й безвісти забіг.

Марусині спогади — своєрідні екскурси в минуле — подають читачам життя Бобренка від малої дитини до повнолітнього юшка-месника, У Грицевому характері було чимало хороших рис, і майже всі вони — наслідок впливу Марусі. Навіть героїзм у боях і ризикована втеча з полону — теж спроектовані на Марусю, викликані її жертовністю і любов'ю:

І жде мене невінчана жона.

Проте змінити внутрішню людську суть не можуть ніякі впливи. Бобренчишині гени спонукають сина до несподіваних рішень, в нього зароджується бажання скористатися ситуацією, отримати винагороду за попередні чотири роки, змарновані в боях:

Душа розм'якла якось, заморилась,
хоч коники ліпи, як з м'якуша.

До всього звикла, із усім змирилась
і від життя схотіла бариша.

Страшні слова, з якими звертається Гриць до Марусі, марно сподіваючись на її розуміння, — уже потенційна зрада, уже явне відступництво:

А якось каже: — Щастя треба красти.

Хоч добре, не заключулось дитя.

Весілля знову мусимо відкласти.

Що зробиш, мила, як такс життя?

У той же час Бобренко — не бездушний парубок-джигун. Його мучить сумління, в душі ще бунтують почуття, він боїться розплати долі за зраду. Про це Гриць старається навіть сказати матері, намагається переконати стару, надіється на її розуміння:

— А що покрит я дівчину неславою?

Не буде, мамо, доля нам сприять.

І хоча Маруся каже про приготування до весілля в Бобренків осудливо:

А вже Бобренки з тим усім не крились.

Не встигла їм душа й почервоніть, —

Гриць катується не менше Чураївни (танець з Галею "навиворіт душі") і робить спробу виправити помилку, але на перепросинах знову хоче своєрідного

"бариша" — Марусиного жалю, прощення, співчуття, вдячності, що вернувся. Надто багато в Бобренкових словах такого, що не робить йому честі: цинічного оправдання —

Життя — така велика ковзаниця.

Кому вдалось, не падавши, пройти?

надмірно-штучної зневаги до Галі —
Що Галя — гуска, то й по ній це видно,
звинувачення Чураївни, що причарувала, —
А може, й правду кажуть,
що ти відьма, приворожила — і пропав навік.
Бо що б мене інакше так палило,
чого я так страждаю і борюся?
Куди б мене в житті не прихилило,
а все одно до тебе я вернусь,
цинічної відвертості —
Як хочеш знати, — так, я їм продався,
але в душі на тебе я молюсь!
хитрості й словоблудства —
Він говорив, і відбувалось диво.
Він зраду якось так перетворив,
так говорив беззахисне й правдиво, —
неначе він про подвиг говорив.

Саме під час перепросин і була зруйнована Грицем остання фортеця любові. Ось чому так трагічно звучить з Марусиних уст:

Це ж цілий вік стоятиме між нами.

А з чого ж, Грицю, пісню я складу?!

Дехто із словесників надто акцентує на вині Марусі у смерті Гриця, що є абсолютно неправильним. Те, що в пісні Чураївна нібито визнала вину, могло бути тільки художній прийомом. Орієнтуючись на Марусині жалі за вмерлою матір'ю і її докори сумління, не складно допустити таку ж саму помилку і твердити, що й матір вона вбила. Незвичайно чуйна і вразлива, Чураївна страждає й відчуває вину там, де її безпосередньої вини й нема. Такі пориви властиві благородним натурам. Щодо Гриця, який у присутності Марусі випиває отруту, то Марусину поведінку (якщо вже так учителям не терпиться визначити, винна чи не винна, труїла чи не труїла) можна трактувати безконечно широко: оціпеніння; те, що вона сама пила те зілля і не отруїлась; навіть сумнів у Грицевій рішучості дійсно отруїтися; зневага до парубка, який шукає ганебної смерті... Хоча, на нашу думку, питання це не таке вже й істотне й на уроці витратити на нього дорогоцінний час не варто.

Іван Іскра у любовному трикутнику Гриць — Маруся — Іван (якщо не брати до уваги Леська Черкеса, палкі пориви якого зумовлені скоріше захопленням, а не коханням, і романтичною буйністю натури, поданий поетесою так, що від становища мало не другорядного епізодичного персонажа на початку він несподівано виявляється одним з головних героїв наприкінці. Парубок, якого навіть Чураївна спочатку не розуміє і не сприймає, стає найближчою людиною в трагічному Марусиному змарнованому житті. В Івані захоплює глибокий розум, співчутливість, рішучість, душевна чистота. Сприймаючи Івана як суперника, Гриць зумисно прибірихує, бо добре

відчуває Іскрину вищість:

А Гриць, було, і сердиться, й зітхає.

— Вія, — каже, хитрий, — каже, — потайний.

В нас на кутку його не люблять наші.

Шляхетний дуже і чолом не б'є...

Він, — каже, — гордий, з ним не звариш каші.

Він і мовчить, бо дума щось своє.

Емоційний, але рішучий виступ Іскри на суді вражає глибиною і мудрістю, навіть державністю суджень:

Ця дівчина не просто так, Маруся.

Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа.

Коли в похід виходила батава, —

її піснями плакала Полтава.

Що нам було потрібно на війні?

Щаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни

безсмертні будуть у її словах.

Вона ж була як голос України,

що клекотів у наших корогвах!

А ви тепер шукаєте їй кару...

Вона ж стоїть німа од самоти.

Людей такого рідкісного дару

Хоч трохи, люди, треба берегти !..

Ще тільки вирок — і скінчиться справа.

І славний рід скінчиться — Чураї.

А як тоді співатиме Полтава?

Чи сльози не душитимуть її?

Іван знаходить вихід із становища: він летить на змиленому коні до Хмельницького, встигає повернутися до Полтави з грамотою про помилуванням Чураївні. Варто уважно розглянути епізод з розділу "Страта", де Іскра руйнує шибеницю. Люди, які не розуміють поведінки помилуваної Марусі, її розчарування в тому, що "вмерти не дали", звертаються до Іскри як до єдиної людини, з рук якої вона може прийняти життя.

Освідчення Іскри згасаючій Марусі в любові — це відчайдушна спроба підтримати кохану, вирвати її з душевної кризи, продовжити рід славної співачки. Відмова Чураївни закономірна, але причиною тут не у байдужості дівчини до Іскри, а хвороба, зітліла душа і понівечений талант героїні. Щодо почуттів між Іваном та Чураївною, то можна обстоювати різні версії й сперечатися до безконечності, але не слід, гадаю, робити одного — наголошувати, що Маруся зробила помилку, недооцінивши Іскру в юності бо саме він був їй гідною парою, що вона жорстоко відштовхнула Його пізніше, а могла б полюбити. Питання любові, мабуть, найскладніше з усіх питань на землі. Кого любити і як любити — серцю не накажеш. Любов Марусі до Гриця та його зрада виснажили

героїню до тла, а що дівчина за характером належала до однолюбів, то й почуття її було спопеляючим. Утім, уважне прочитання останнього розділу дає змогу відчуту притлумлене і вдячне почуття втаєної любові Чураївни до Іскри:

Дивився, як востаннє.

Торкнув мене прощальними вустами.

Не знала я, що сум такий огорне.

Вмирати буду, — пом'яну добром.

Кирея з вильотами чорна

в останній раз майнула за бугром.

І я, котрій давно вже все байдуже,

уже нічим я сльози не впиню.

Прощай, Іване, найвірніший друже,

шляхетна іскро вічного вогню!

Образ Марусі на тлі панорамного реалістичного зображення України XVII ст. глибоко романтичний. А тому, шановні словесники, не шукаймо вад у характері героїні, щоб втиснути її образ у рамки реалізму, не використовуймо в підготовці до уроку за романом умовно наукові статті, автори яких, маючи кожен своє поняття про власне художній образ-персонаж і художній романтичний образ-персонаж, звинувачують Чураївну в нетолерантності до Галі, підтверджуючи свою правоту висмикнутими з контексту цитатами, або в непошані до Бобренчихи при іронічно-осудливій характеристиці. Уважно прочитаймо уривки з розділу "Сповідь" від слів: "А може, я несправедлива до неї?" — до "ні словом лихим, ні добрим ніколи не згадує мене"; від "Стару людину ганити негоже" — до "І так співає, як йому дано", щоб переконатися в шляхетності Марусиних думок навіть щодо своїх недругів.

Аналізуючи персонажів роману, ми вже окреслили образ Чураївни, Однак варто особібно ще раз спинитися на таких її поняттях, як любов і талант. Прикметне, що впродовж усього життя Маруся ставить до своєї любові до Гриця зі святістю. Навіть осквернене зрадою почуття, розчарування у Грицеві, болючий життєвий досвід не робить Марусю озлобленою і черствою.

Терзаючись тяжкими думками думками на самоті:

Бо ж річ не в тім — женився, не женився,

прийшов, пішов, забув чи не забув.

А в тому річ, коли він так змінився?

Чи, може, він такий і зроду був? —

усвідомивши і переконавшись, що "нерівня душ — це гірше, ніж майна!", що її "любов чолом сягала неба, а Гриць ходив ногами по землі", Чураївна співчуває Бобренкові щиро й гірко:

Біднесенький, намучився зі мною..,

Лукав мене, а я вже не озвалась,

Заплутався,— сказала: вибирай.

А в нього ж серце навіп розривалось,

А він Бобренко. Він же не Чурай.

Маруся готується на той світ, щоб розрадити коханого й там:

Помер мій Гриць з відкритими очима.

То ж він мене і мертвий виглядав.

І, одстраждавши, знов, мабуть, страждав.

Бо він же тут лишив мене одну,

Я йду. Я скоро. Я наздожену.

Десь, може, там зустрінемося ми.

Не буде рук — обнімемось крильми.

Проблема митця і його служіння народові у історичному романі Ліни Костенко ставиться дуже гостро. Марусин талант заявив про себе після усвідомлення дівчиною величезної сили мистецтва, завдяки якому й мертві залишаються живими. Пісня кобзаря про Марусиного батька зробила диво:

Все думала: хоч би ж було спитати,

хто склав слова про нього, про той край.

Що був же він ріднесенький мій тато,

а от тепер він — орлик, він Чурай.

Тепер він з нами в радості і в сумі.

Збагнуло серце вражене моє:

пішов у смерть — і повернувся в думі,

і вже тепер ніхто його не вб'є.

І десь в ті дні, несміло, випадково,

хоч я вже й пісню склала не одну,

печаль моя торкнула вперше слово,

як тон кобзар торкав свого струну.

З приходом слова в Чураївни завершується період творчого учнівства й настає розквіт дивовижного таланту. Те, що після смерті Бобренка Маруся створила тільки дві пісні, теж закономірно: перша ("Ой не ходи, Грицю") — зі страждань особистих, друга ("У Полтаві на риночку") — зі страждань народних. Більше пісень не творилося — настала затяжна пауза, спровокована депресією, почалася трагедія митця, яку інтуїтивно відчував мандрівний дяк, прагнучи переконати Чураївну в необхідності творити і замінити цим писану історію:

Історії ж бо пишуть на столі.

Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.

Ми, пишем плугом, шаблею, мечем,

піснями і невільницьким плачем.

Образ мандрівного дяка надзвичайно місткий і символічний: через призму його пам'яті — пам'яті окремої людини й реальних подій визвольної боротьби — пам'яті історичної-Маруся досягає величезну трагедію України і зло національного безпам'ятства (уривок з розділу "Проща" від слів: "Усі віки ми чуєм брязкіт зброї" до "Непізнане, пішло у небуття").

Чому замовкла Маруся, сказати важко. Ні хвороба, ні смерть коханого, ні повна самотність, ні трагедія України — кожна з бід зокрема причиною не були, хіба що всі разом узяті.

Ставлення Марусі до власної пісні "Ой не ходи, Грицю" наприкінці Роману — болісне й розпачливе, адже ця пісня-спогад про найстрашніше в житті, про причетність до вбивства травмує дівчину, приносить їй пекельні страждання:

А я стояла... Що ж мені, кричати?..

Які мені сказати їм слова?..

Дівчаточка, дівчатонька, дівчата!

Цю не співайте, я ж іще жива.